

Critical Analysis of Orientalists' Views on the Concept of Furqan

Mohammad Mahdavi¹ , and Najibe Abbasi²

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Islamic Knowledge, Faculty of Theology, Tabriz University, Iran: mo.mahdavi@tabrizu.ac.ir
2. Master's Student, Tabriz University, Iran: abbasi.tabrizu@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 6 March 2025

Received in revised form:

2 April 2025

Accepted: 24 April 2025

Available online: 6 March 2025

Keywords:

Furqan,
fasting,
Yom Kippur,
Orientalists,
Judaism,
Islam.

ABSTRACT

The concept of Furqan in the Noble Qur'an - as a criterion distinguishing truth from falsehood - and its connection to fasting in the month of Ramadan and the Jewish Yom Kippur fast constitute a contentious topic in comparative religious studies that has attracted the attention of various Orientalists and Sunni scholars. This study, employing an explanatory-analytical method, critiques and evaluates the views of Orientalists such as Nöldeke, Watt, Kees, Baldick, and Margoliouth, as well as certain Sunni exegetes, concerning the origins of Islamic fasting and its relationship to Furqan. These views often, based on superficial similarities, regard Islamic fasting as a borrowing from Jewish or Christian rituals, linking Furqan to the deliverance of the Israelites or the victory at Badr.

The findings reveal three major shortcomings in these interpretations: first, an incomplete and selective analysis of Islamic sources, which ignores the profound historical and religious depth of fasting in Islam; second, a failure to recognize the fundamental differences in the aims and rites of fasting among the Abrahamic religions, particularly the contrast between the piety-centered nature of Islamic fasting and the repentance-centered nature of Yom Kippur; and third, a narrow interpretation of the term Furqan, which in Islamic exegesis refers not only to deliverance or victory but also to divine knowledge, revealed scripture, and legal rulings. This study, grounded in Qur'anic verses, authentic traditions, and classical exegeses, presents Ramadan fasting as a divine obligation with deep roots in monotheistic traditions that, through systematic reforms in early Islam, became a distinctive and elevated form of worship. The results underscore the need to reassess Orientalist approaches and to engage Islamic texts and concepts more carefully to appreciate the exalted place of fasting and Furqan within the Islamic epistemic framework.

Cite this article: Mahdavi, M., & Abbasi, N. (2025). Critical Analysis of Orientalists' Views on the Concept of Furqan. *The Quran from Orientalists Point of View*, 20 (38), 281-312.

<https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.20264.1416>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.20264.1416>

Problem Statement

In religious studies and Quranic scholarship, key and symbolic concepts such as “Furqan” have always attracted the attention and controversy of researchers. The term Furqan in the Quran means “the differentiator and divider” and is mentioned in several verses, including Surahs Al-Furqan and Al-Anbiya, as a divine sign for distinguishing between truth and falsehood and guiding the believers. In parallel, fasting holds a significant position as an essential form of worship in Abrahamic religions; for instance, in Judaism, Yom Kippur symbolizes a day of atonement and purification where Jews engage in fasting, worship, and prayer to cleanse the soul and seek divine forgiveness. This day is highly important for self-correction and distinguishing between the path of truth and falsehood, and may conceptually relate to the term “Furqan”, as its main aim is to differentiate between error and righteousness. Despite a general consensus on the importance and purpose of fasting, researchers, especially Orientalists and Sunni scholars, exhibit various interpretations and understandings regarding the conceptual and practical connection of fasting with the term “Furqan” and the fasting of Yom Kippur. This subject paves the way for critical discussion and analysis of the interpretations presented, indicating that the challenges in properly understanding the relationship between these concepts necessitate a deep, context-based examination that considers textual, historical, and cultural dimensions. In this regard, a critical evaluation of the prevalent views among Orientalists and Sunni scholars is essential for recognizing shortcomings, strengths, and potential ambiguities in existing interpretations, thereby aiding a better understanding of the true position and role of “Furqan” and fasting in religious teachings.

Objective

The concept of “Furqan” in the Holy Quran, as a criterion for distinguishing right from wrong, and its connection with the fasting of Ramadan and Yom Kippur in Judaism, represents a challenging topic in comparative religious studies that has attracted attention from some Orientalists and Sunni scholars. Hence, this article aims to review the views of Orientalists and Sunni scholars on the concept of Furqan.

Research Method

This research employs an explanatory-analytical approach to critique and evaluate the perspectives of Orientalists such as Nöldeke, Watt, Kessler, Baldick, and Margoliouth, as well as certain Sunni interpreters regarding the origins of Islamic fasting and its connection to the concept of “Furqan”.

Findings and Conclusion

The concept of “Furqan” in the Holy Quran, as a divine criterion for distinguishing between truth and falsehood, and its relation to the fasting of Ramadan is a subject of interest among Orientalists and some Sunni scholars. This research, through an explanatory-analytical approach, critiques and examines the views of Orientalists such as Geiger, Nöldeke, Watt, Kessler, and Margoliouth, along with scholars like Tabari, Ibn Athir, Baydawi, and Al-Baghawi. It has shown that the hypothesis of Islamic fasting borrowing from Yom Kippur in Judaism or Christian rites is largely based on superficial similarities. These perspectives, often based on limited and selective sources, neglect the historical and religious depth of fasting and the multi-layered concept of “Furqan”. Analyzing Quranic resources, authentic traditions, and Islamic interpretations, including works by Tabarsi (1408) and Tabatabai (1390), reveals that “Furqan” goes beyond salvation or victory, referring to divine knowledge and religious rulings. The fasting of Ramadan, deeply rooted in monotheistic principles and systematic reforms in early Islam, is a distinct form of worship aimed at fostering piety and personal development (Sheikh Hur Amili, 1416). Critiquing the methodological shortcomings of Orientalists, such as incomplete resource analysis and cultural biases, as well as the alignment of some Sunni scholars with these views, emphasizes the need for a reevaluation of these approaches. This study articulates the exalted position of fasting and “Furqan” in Islamic epistemology, demonstrating that these concepts are not adaptations from earlier religions, but rather manifestations of a unified tradition with an independent and transcendent identity. Therefore, this research invites a reevaluation of comparative religious studies, centered on authentic Islamic resources, to foster a deeper understanding of these concepts within the framework of the Islamic tradition.

تحلیل انتقادی دیدگاه مستشرقان درباره مفهوم فرقان

محمد مهدوی^۱، و نجیبه عباسی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار گروه معارف اسلامی دانشگاه تبریز، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، ایران، رایانامه:

mo.mahdavi@tabrizu.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه تبریز، ایران، رایانامه: abbasi.tabrizu@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۴

کلیدواژه‌ها:

فرقان،

روزه،

یوم کبیور،

مستشرقان،

یهودیت،

اسلام.

چکیده

مفهوم «فرقان» در قرآن کریم، به‌عنوان معیاری برای تمییز حق از باطل، و ارتباط آن با روزه ماه رمضان و روزه یوم کبیور یهودیت، از موضوعات چالش‌برانگیز در مطالعات تطبیقی ادیان است که توجه برخی مستشرقان و علمای اهل سنت را جلب کرده است. این پژوهش با روشی تبیینی-تحلیلی، دیدگاه‌های مستشرقانی نظیر نولدکه، وات، کیس، بالدیک و مارگلیوت و برخی مفسران اهل سنت را درباره خاستگاه روزه اسلامی و پیوند آن با مفهوم «فرقان» نقد و ارزیابی کرده است. این دیدگاه‌ها اغلب با استناد به شباهت‌های ظاهری، روزه اسلامی را اقتباسی از آیین‌های یهودی یا مسیحی می‌دانند و «فرقان» را به نجات بنی‌اسرائیل یا پیروزی بدر مرتبط می‌سازند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که این برداشتها از سه کاستی عمده رنج می‌برند: نخست، تحلیل ناقص و گزینشی منابع اسلامی، که منجر به نادیده گرفتن عمق تاریخی و دینی روزه در اسلام شده است؛ دوم، عدم توجه به تفاوت‌های بنیادین در اهداف و آیین‌های روزه‌داری میان ادیان ابراهیمی، به‌ویژه تفاوت تقوامجوری روزه اسلامی با توبه‌محوری یوم کبیور؛ و سوم، تفسیر محدود واژه «فرقان»، که در تفاسیر اسلامی نه‌تنها به نجات یا پیروزی، بلکه به معارف الهی، کتاب آسمانی و احکام شرعی نیز اطلاق می‌شود. این مطالعه با استناد به آیات قرآنی، روایات معتبر و تفاسیر کلاسیک، روزه ماه رمضان را به‌عنوان تکلیفی الهی با ریشه‌های عمیق در سنت‌های توحیدی معرفی می‌کند که با اصلاحات نظام‌مند در صدر اسلام، به عبادتی متمایز و متعالی تبدیل شده است. نتایج این پژوهش بر ضرورت بازنگری رویکردهای مستشرقان و توجه دقیق‌تر به متون و مفاهیم اسلامی برای فهم جایگاه والای روزه و «فرقان» در نظام معرفتی اسلام تأکید دارد.

استناد: مهدوی، محمد؛ و عباسی، نجیبه (۱۴۰۴). تحلیل انتقادی دیدگاه مستشرقان درباره مفهوم فرقان. *قرآن‌پژوهی*

<https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.20264.1416> ۳۱۲-۲۸۱، (۳۸)، ۲۰

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمية.

مقدمه

در مطالعات دینی و قرآن‌پژوهی، مفاهیم کلیدی و نمادین چون «فرقان» همواره محل توجه و مناقشه پژوهشگران بوده‌اند. واژه فرقان، در قرآن به معنای «پایان‌دهنده و متمایزکننده» است و در آیات متعددی، از جمله در سوره‌های فرقان و انبیاء، به عنوان نشانه‌ای الهی برای تمییز میان حق و باطل، و راهنمایی مؤمنان آمده است. در کنار آن، روزه به عنوان یکی از ابعاد مهم عبادات در ادیان ابراهیمی، از جایگاهی ویژه برخوردار است؛ از جمله در یهودیت، روز یوم کیپور نماد روز آمرزش و تطهیر است که در آن یهودیان با روزه‌گرفتن، عبادت و دعا، سعی در پاکسازی روح و دریافت بخشش الهی دارند. این روز، اهمیت فراوانی در اصلاح نفس و تمیز میان راه حق و باطل دارد، و به نوعی ممکن است عنوان «فرقان» را هم‌پایه یا مرتبط با خود داشته باشد، چرا که هدف اصلی آن، تفاوت‌گذاری میان خطا و درستی است. علی‌رغم اتفاق نظر کلی در اهمیت و هدف عبادی روزه، برداشت‌های میان محققان، به‌ویژه مستشرقین و علمای اهل سنت، در ارتباط مفهومی و عملی روزه با واژه «فرقان» و روزه‌های یوم کیپور، تفاوت‌ها و برداشت‌های متفاوتی را به نمایش می‌گذارند. این موضوع، راه را برای بحث و تحلیل انتقادی درباره تفسیرهای ارائه‌شده هموار می‌سازد و نشان می‌دهد که چالش اصلی در فهم صحیح ارتباط میان این مفاهیم، نیازمند نگاهی عمیق، مبتنی بر متن، تاریخ و بُعد فرهنگی است. در این زمینه، بررسی انتقادی دیدگاه‌های رایج مستشرقین و اهل سنت، به منظور شناخت کاستی‌ها، نقاط قوت و احتمالا ابهامات در تفسیرهای موجود، اهمیت ویژه دارد و به درک بهتر جایگاه و نقش واقعی «فرقان» و روزه در آموزه‌های دینی کمک می‌کند.

مفهوم «فرقان» و ارتباط آن با روزه، به‌ویژه در مقایسه با روزه یوم کیپور در یهودیت، از موضوعات مورد توجه در مطالعات تطبیقی ادیان و قرآن‌پژوهی است. با وجود پژوهش‌های متعدد در این حوزه، مطالعه‌ای که به‌طور خاص به بررسی وام‌داری روزه اسلامی از یهودیت و مسیحیت با تمرکز بر مفهوم «فرقان» و تحلیل انتقادی دیدگاه‌های مستشرقان و علمای اهل سنت بپردازد، کمتر مشاهده شده است. با این حال، پژوهش‌های متعددی به جنبه‌های مختلف روزه و مفهوم «فرقان» پرداخته‌اند که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

آرزو ثنایی (۱۳۷۸) در مقاله‌ای با عنوان «روزه‌داری در میان یهودیان» (منتشرشده در وب‌سایت انجمن کلیمیان ایران) به بررسی آیین روزه در یهودیت پرداخته و ویژگی‌های این عبادت را تبیین کرده است. آرش بابایی (۱۳۸۱) در مقاله «تعنیت یا روزه در آیین یهود» به انواع روزه و آداب آن در شریعت

یهود اشاره کرده و در مقاله‌ای دیگر (۱۳۸۳) با عنوان «نگرش ادیان توحیدی به روزه»، اهمیت روزه یوم کیپور را در چارچوب ادیان ابراهیمی تحلیل کرده است. قائم‌پناه (۱۳۸۱) در مقاله «روزه در قرآن» به بررسی ابعاد قرآنی روزه و موضوعات مرتبط با آن پرداخته است. حسینی و نیکان (۱۳۹۶) در مقاله «نمادپردازی در تعنیت (روزه) یهودیان» نشان داده‌اند که تعنیت در فرهنگ یهود نمادی از رنج و پرهیز برای طلب آموزش و یادآوری رویدادهای تاریخی نظیر تخریب معابد یا محاصره اورشلیم است، که یوم کیپور به عنوان برجسته‌ترین نمونه آن، بر بخشش گناهان تمرکز دارد. همچنین، روحی برندق و دفتری (۱۴۰۳) در مقاله «تحلیل انتقادی دیدگاه محمد شحرور درباره مفهوم فرقان در قرآن» در پژوهشنامه معارف قرآنی، این واژه را از منظر لغوی، ادبی و تفسیری نقد و بررسی کرده‌اند.

پژوهش حاضر در مقایسه با مطالعات پیشین، از چند جهت متمایز است. نخست، این مطالعه به طور خاص بر تحلیل انتقادی دیدگاه‌های مستشرقان و علمای اهل سنت درباره مفهوم «فرقان» و ارتباط آن با روزه اسلامی و یوم کیپور یهودیت تمرکز دارد، در حالی که پژوهش‌های پیشین عمدتاً به بررسی کلی روزه یا مفهوم «فرقان» به صورت جداگانه پرداخته‌اند. برای مثال، مقالات ثنایی (۱۳۷۸) و بابایی (۱۳۸۱ و ۱۳۸۳) بر جنبه‌های آیینی و نمادین روزه در یهودیت متمرکز بوده و به ارتباط آن با اسلام یا مفهوم «فرقان» توجهی نداشته‌اند. همچنین، پژوهش حسینی و نیکان (۱۳۹۶) به نمادپردازی تعنیت در یهودیت محدود مانده و از تحلیل تطبیقی با اسلام غفلت کرده است. مطالعه روحی برندق و دفتری (۱۴۰۳) هرچند واژه «فرقان» را به صورت لغوی و تفسیری بررسی کرده، اما به پیوند آن با روزه و نقد دیدگاه‌های مستشرقان نپرداخته است. این پژوهش با بهره‌گیری از روش تبیینی-تحلیلی و استناد به منابع قرآنی، روایی و تفسیری، نه تنها کاستی‌های رویکردهای مستشرقان را نقد می‌کند، بلکه با تبیین ریشه‌های تاریخی و دینی روزه اسلامی، جایگاه متمایز آن را در نظام معرفتی اسلام روشن می‌سازد. این تمرکز خاص و رویکرد انتقادی، مطالعه حاضر را از سایر پژوهش‌ها متمایز می‌کند.

مفهوم شناسی

مستشرق

واژه «مستشرق» به پژوهشگرانی اطلاق می‌شود که به مطالعه علمی و نظام‌مند فرهنگ، تاریخ، زبان، ادیان و آداب و رسوم جوامع شرقی، به‌ویژه جهان اسلام، می‌پردازند. در آغاز، فعالیت خاورشناسان عمدتاً بر بررسی جنبه‌های جغرافیایی، تاریخی و زبانی شرق متمرکز بود، اما به‌تدریج دامنه آن به تمامی ابعاد فرهنگی، از جمله باورها، مذاهب و سنت‌های اجتماعی گسترش یافت. بر این اساس، «مستشرق» به فردی گفته می‌شود که دانش تخصصی یا عمومی در یکی یا چند حوزه از فرهنگ شرقی، به‌ویژه در زمینه اسلام‌شناسی، داشته باشد. برخی نویسندگان مسلمان، این اصطلاح را به هر پژوهشگر غیرمسلمانی که به مطالعه اسلام می‌پردازد، اعم از غربی یا شرقی، تعمیم داده‌اند (عبدالمنعم، من افتراءات المستشرقین علی الاصول العقیدیه، ۱۴۲۱: ۱۷؛ غراب، نمله، ۱۳۸۰: ۳۵/۶). این تعریف، مستشرقان را به‌عنوان پل ارتباطی میان فرهنگ‌های شرق و غرب معرفی می‌کند که با روش‌های علمی به تحلیل تمدن‌های شرقی می‌پردازند، هرچند گاه با پیش‌فرض‌ها یا سوگیری‌هایی همراه است که نیازمند نقد و بررسی است.

نویسنده در تعریف مفهوم «مستشرق» بر نقش تاریخی و تحولات فعالیت خاورشناسان تأکید دارد و نشان می‌دهد که این حوزه از مطالعه صرف جغرافیا و تاریخ به تحلیل عمیق فرهنگ، ادیان و باورهای شرقی گسترش یافته است. این دیدگاه، مستشرقان را به‌عنوان پژوهشگرانی معرفی می‌کند که با رویکردی علمی به فهم تمدن‌های شرقی، به‌ویژه اسلام، می‌پردازند. با این حال، نویسنده با اشاره به تعمیم این اصطلاح توسط برخی نویسندگان مسلمان به هر اسلام‌شناس غیرمسلمان، به‌طور ضمنی به وجود سوگیری‌های احتمالی در آثار مستشرقان اشاره می‌کند. این نکته بیانگر لزوم نقد رویکردهای مستشرقان است، به‌ویژه در مواردی که تحلیل‌های آن‌ها از منابع اسلامی به دلیل فقدان درک عمیق یا پیش‌فرض‌های فرهنگی، دچار کاستی می‌شود. نویسنده با این تعریف، زمینه را برای نقد دیدگاه‌های مستشرقان در بخش‌های بعدی مقاله فراهم می‌سازد، به‌ویژه در ارتباط با تفسیر مفهوم «فرقان» و خاستگاه روزه اسلامی. این رویکرد، نشان‌دهنده تلاش نویسنده برای تبیین جایگاه مستشرقان در مطالعات اسلامی و همزمان تأکید بر ضرورت بررسی انتقادی آثار آن‌ها در چارچوب منابع و مفاهیم اصیل اسلامی است، که از نقاط قوت مقاله به‌شمار می‌رود.

یوم کیپور

یوم کیپور (به عربی: یوم الغفران) که معنی واژه به واژه آن از زبان عبری روز بخشایش گناهان است و به نام روز آمرزش نیز شناخته می شود. در دهمین روز پس از روش هاشانا (عید سال نو عبری) که دهمین روز ماه تیشری در گاهشماری عبری است، یوم کیپور دانسته می شود. (لاویان ۲۷: ۲۳)

فرقان

فُرْقَان در اصل مصدر و به معنای فرق گذاشتن است. (قرشی بنابی، ۱۴۱۲، ج ۵، ص ۱۶۸). سپس در معنی فارق (جدا کننده) به کار رفته است. طبرسی فرموده: هر فرق گذارنده، فرقان نامیده شود و قرآن را از آن جهت فرقان گوئیم که فارق میان حق و باطل است. (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۷، ص ۲۵۲).

رویکرد مستشرقان نسبت به شکل گیری روزه در اسلام

موضوع وامداری اعمال عبادی مسلمانان به ادیان پیشین (یهودیت و مسیحیت)، به ویژه در محور روزه، مورد توجه بسیاری از مستشرقان قرار گرفته است. در ادامه دیدگاه برخی از آنها را نسبت به شکل گیری روزه در اسلام و تأثیر روزه یوم کیپور بر روزه داری در اسلام، بررسی می کنیم:

آبراهام گایگر^۱

آبراهام گایگر، مستشرق و عالم یهودی آلمانی، در ارتباط با موضوع روزه در اسلام، روایتی را از تفسیر فراء ارائه می دهد که به اعتقاد وی، این روایت نشان دهنده وامداری روزه در اسلام به یهودیت است (Geiger, 1898, p26). وی همچنین در مورد واژه "فرقان" توضیح می دهد که این کلیدواژه در قرآن یک بار به روز جدایی و نجات، و یک بار به ماه رمضان به عنوان عامل جداکننده مومنان از گناهانشان اطلاق شده است. در برخی آیات قرآن، "کتاب" و در آیات دیگر، "تورات" به عنوان "فرقان" معرفی شده اند. بر اساس نظر گایگر، معنا در هر دو کاربرد واژه "فرقان" یکسان است و تفاوتی ندارد (همان، ص ۴۱-۴۲).

1. Geiger, Abraham

گایگر در کتاب خود روایتی فراهم می‌آورد که وقتی پیامبر (ص) به مدینه وارد شد، مشاهده کرد که یهودیان روز عاشورا را روزه می‌گیرند. او در این باره پرسش کرد و یهودیان پاسخ دادند که این روز به مناسبت نجات موسی و بنی اسرائیل از دست فرعون است. بر اساس اعتقاد پیامبر (ص)، او نسبت به یهودیان و موسی (ع) نزدیک‌تر است و بنابراین به مسلمانان دستور داد که آن روز را روزه بگیرند (همان، ص ۲۶). از این رو، به ادعای گایگر، روزه در اسلام به‌طور مستقیم وام‌دار یهودیت است. منبع گایگر در این روایت، تفسیر فراء در ذیل آیه ۴۶ سوره یازدهم قرآن و توضیحات د هر بلوت درباره واژه عاشورا می‌باشد.

نولدکه^۱

نولدکه، مقدس بودن روزه یوم عاشورا در میان مسلمانان را که معادل روز دهم تشرین و روز صوم یهودیان است، به ماهیت مقدس این روز در یهودیت مرتبط می‌داند؛ همانطور که مسلمانان قبله یهودیان را نیز بزرگ می‌شمردند. اما در مورد تبدیل روزه یک‌روزه عاشورا به روزه‌ای یک‌ماهه در ماه رمضان، که بسیاری از مستشرقان آن را ناشی از روزه یوم کیپور یهودیان می‌دانند، نولدکه به این نتیجه می‌رسد که این تبدیل قابل قبول نیست. (نولدکه، ۲۰۰۴، ص ۱۶۲) او معتقد است که روزه ماه رمضان مسلمانان احتمالاً از روزه‌داری چهل‌روزه مسیحیان اقتباس شده است. با این حال، نولدکه اشاره می‌کند که در مباحثی نظیر مبطلات و محرّمات روزه و شکل آن، تفاوت‌هایی با مسیحیت وجود دارد و از این رو ممکن است منبع این روزه به فرقه مسیحی مانوی مربوط باشد (همان).

نولدکه همچنین بیان می‌دارد که به دلیل عدم دسترسی پیامبر به تعلیم معتبر کتب مقدس عهدین، می‌توان نتیجه گرفت که او احتمالاً قادر به خواندن و نوشتن نبوده است. همچنین، نولدکه تصریح می‌کند که پیامبر کتاب مقدس یهود و سایر کتب معتبر یهودی را نخوانده و اطلاعاتی که در مورد یهودیت در نزد او بود، بیشتر بر اساس اطلاعات شفاهی رواج‌یافته در جامعه بوده است (همان، ص ۱۵).

1. Theodor Noldeke

یوسف دره حداد^۱

او معتقد است که پیامبر اسلام مبلغی مسیحی بوده که در میان عرب‌ها به کتاب مقدس فرا می‌خواند. دره حداد بسیاری از آیات قرآن را به عنوان تأییدی بر حقانیت اهل کتاب و کتاب مقدس می‌داند و در این راستا، برتری اهل کتاب را تأیید کرده است. او در خصوص وام‌داری روزه مسلمانان به روزه یهودیان نیز عقیده دارد که پیامبر در روزه گرفتن روز عاشورا به اهل کتاب اقتدا کرده و یوم کیپور را روزه گرفت. بر اساس نظر دره حداد، مسلمانان در مدینه به مانند یهود، ایام معدودی را روزه می‌گرفتند که معمولاً ده روز از محرم بود. منبع دره حداد در این مورد، روایتی در کتب اسلامی است که بیان می‌کند پیامبر تأسی به یهود روز عاشورا را روزه گرفت و سپس با اقتدا به مسیحیان، روزه مسلمانان به ماه رمضان تغییر یافت (دره حداد، بی تا، ص ۷۶۶). او همچنین تصریح می‌کند که ابتدائاً روزه مسلمانان برگرفته از یهود بود، بدون اینکه در آیه «وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ» و سپس در آیه «فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ» روزهای مشخصی تعیین شود، و در نهایت روزه ماه رمضان بصورت اجباری درآمد (همان، ص ۷۶۷). دره حداد همچنین اشاره می‌کند که روزه‌داری در طول روز از عادات اهل کتاب، یهود و نصاری، محسوب می‌شود.

کارل بروکلمان^۲

از نظر بروکلمان، تعلیم مطرح شده توسط پیامبر اسلام خاص او نبود و در مرتبه اول، از یهودیت و مسیحیت اقتباس شده بود (بروکلمان، ۱۹۶۱، صص ۶۸-۶۹). به علاوه، وی به این نکته اشاره می‌کند که فرایض دینی در اسلام نیز مشابه آنچه در یهودیت متأخر وجود دارد، می‌باشد (همان، صص ۷۱-۷۴). طبق نظر بروکلمان، پیامبر روزه روز عاشورا که برگرفته از یهودیت بود را ملغی نکرد و به آن، روزهای دیگری اضافه کرد تا به روزه کامل ماه رمضان برسد. همچنین، در حالی که مسیحیان از خوردن گوشت در روزه‌های خود اکراه دارند، پیامبر مسلمانان را در ایام روزه‌داری از همه غذاها منع کرد. هرچند از نظر وی، مشخص نیست که پیامبر اسلام این فرایض را از کدام یک از فرقه‌های غنوسی یا مانوی یا حرانی‌هایی که در عراق کل ماه آذار را روزه می‌گرفتند، اقتباس کرده است (همان، ص ۴۸).

1 . Yousef Dere Hadad

2 . Carl Brockelmann

ویلیام مونتگمری وات^۱

از نظر وات، اسلام در میان سنت کتاب‌های مقدس یهودی-مسیحی استوار شد و از میان عناصر کتاب مقدس سر برافراشت (Montgomery Watt, 1961, pp54-55). طبق دیدگاه وی، مفاهیم مانند خدا، معاد، وحی و نبوت در اسلام با مفاهیم یهودیت و مسیحیت همخوانی دارد (Montgomerywatt, 1956, p240). بر اساس عقیده وات، پیامبر در مکه با یهودیان در ارتباط مستقیم بود و تلاش می‌کرد اسلام را بر پایه مدل یهودی بنا کند. بنابراین، قبل از هجرت، در هماهنگی با آنچه نزد یهودیان بود، اورشلیم را قبله قرار داد. همچنین، روزه یوم عاشورا، که همان روزه کفاره یهودیان است، در مدینه توسط پیامبر مشابه‌سازی شد و نماز جمعه مسلمانان به مناسبت آمادگی غروب روز جمعه سبت یهودیان برقرار گردید (Montgomery Watt, 1961, pp98-99).

از دید وات، پیامبر به دلیل این که یهودیان او را تصدیق نکردند، با آنها دشمن شد و بر پایه همین دشمنی، جدایی از یهود در دستور کار قرار گرفت. قبله از اورشلیم به مکه منتقل شد و همچنین روزه یوم کفاره یهودیان به روزه ماه رمضان تغییر یافت. وات نیز به ارتباط جنگ بدر با روزه ماه رمضان اشاره کرده و بیان می‌کند که همان‌گونه که روزه یوم کفاره یهودیان در گرامیداشت روز نجات از دست فرعون و پیروزی بنی اسرائیل بر فرعونیان بوده، روزه ماه رمضان مسلمانان نیز اقتباسی از آن اعمال و در گرامیداشت پیروزی در جنگ بدر و نجات مسلمانان است (همان، صص ۱۱۴-۱۱۷). وات در مورد اقتباس روزه از یهودیت و جزئیات این اقتباس با افرادی چون گایگر، هرشفلد و کیس هم‌نظر است و آن را برگرفته از شکرانه روزه نجات یهودیان می‌داند که منبع استناد آنها به کلمه «فرقان» به معنی نجات، کتاب تفسیر بیضاوی است.

ویل دورانت^۲

دورانت در "تاریخ تمدن"، می‌نویسد طبق برخی روایات اسلامی، پیامبر در کودکی سفری به شام داشته و با تعالیم یهودیت و مسیحیت آشنا شده است. وی همچنین به ارتباط پیامبر اسلام با یکی از مسیحیان به نام ورقه بن نوفل اشاره می‌کند. این ارتباطات شامل سفرهای پیامبر به مدینه و تعامل او با یهودیان ساکن آن‌جا نیز می‌شود. از نظر دورانت، اسلام از مفاهیم عقیدتی همچون وحدت، نبوت، ایمان، توبه، روز قیامت و بهشت و جهنم به‌طور قابل توجهی تحت تأثیر دین یهود قرار گرفته است (دورانت، ۱۳۳۷، ج ۴، ص ۲۳۹).

1 . Montgomery Watt William

2 . Will Durant

دورانت در نقاط مختلف "تاریخ تمدن" به مشابهت‌ها در قرآن و متون یهودی اشاره می‌کند و می‌گوید که در قرآن صدها مورد از عبارات می‌شنا و گمارا مشاهده می‌شود. این مشابهت‌ها در موضوعاتی نظیر فرشتگان، رستاخیز، بهشت و جهنم به وضوح معنادار است و همچنین موازین و قوانین قرآنی از طریق می‌شنا و هالاخا به اسلام انتقال یافته‌اند. مواردی مانند احکام غذایی، غسل، وضو و تیمم بر خاک نیز از دین یهود به اسلام راه یافته‌اند. روزه‌داری در اسلام و نیز نماز به وضوح متأثر از یهودیت است. بر اساس نظر دورانت، توصیه پیامبر به بزرگداشت روز جمعه نیز تحت تأثیر روز سبت یهودیان بوده است (دورانت، ویل، همان، ص ۲۱۰-۲۱۱).

کلر تیس‌دال^۱

وی برخلاف بسیاری از مستشرقان، اعتقاد دارد که روزه ماه رمضان ریشه در آیین صابئیان دارد و نه یهودیان. همچنین، او بر این باور است که اقامه نماز به سمت اورشلیم نشان‌دهنده تأثیرات یهودیت بر اسلام است (Tisdall, 1911, p127).

جولیان بالدیک^۲

جولیان بالدیک، پژوهشگر و استاد دانشگاه لندن، در مقاله خود با عنوان «زهد» که در دایره‌المعارف قرآنی لیدن منتشر شده است، به بررسی تأثیرات متقابل قرآن کریم بر مسیحیت و یهودیت می‌پردازد. وی به‌ویژه بر این باور است که برخی از الگوهای اعمال عبادی در اسلام، به‌ویژه در زمینه روزه، از سنت‌های مسیحی و یهودی نشأت گرفته‌اند. بالدیک اشاره می‌کند که روزه‌های نافله در اسلام و همچنین روزه واجب در ماه رمضان می‌توانند ریشه‌های خود را در شیوه‌های زهد و ریاضت‌گری مسیحیان شامی و نیز روزه‌های کفاره در یهودیت بیابند (Baldick, 2023, p183).

وی معتقد است روزه‌های کفاره در یهودیت به مثابه یک عمل عبادی برای جبران گناهان و برقراری نزدیکی با خدا به حساب می‌آیند. یهودیان به‌ویژه در مواقع خاصی از سال، همچون روز یوم کیپور، اقدام به روزه‌داری می‌کنند تا از طریق ریاضت و خودداری، طلب آمرزش کنند. بالدیک بر این باور است که ایده روزه به‌عنوان یک وسیله برای به‌دست آوردن آمرزش نه‌تنها به‌وسیله یهودیان و علی‌الخصوص در دوران‌های مختلف آن‌ها، بلکه در فرآیند شکل‌گیری تعالیم اسلامی نیز مؤثر بوده است (Baldick, 2023, p183).

1 . Clara Ticedel

2 . Julian Baldic

کیس^۱

کیس، نویسنده مقاله مربوط به روزه در دایره المعارف قرآنی لیدن، تمدید مدت روزه از ده روز به سی روز را به تأثیرات یهودیت و مسیحیت بر اسلام مرتبط می‌داند. او در مقاله‌اش بیان می‌کند که سه نوع روزه در اسلام وجود دارد که روزه ماه رمضان سومین نوع آن‌هاست. نوع اول آن به نزول آیه ۱۸۳ سوره بقره مربوط می‌شود. روایات اشاره دارند که پیامبر اسلام پس از هجرت به مدینه، روزه یوم کیپور یهودیان را مشاهده کرده و از دلیل آن پرسیده است. پس از فهمیدن اینکه یهودیان به یاد نجات موسی (ع) و قوم بنی اسرائیل از دست فرعون روزه می‌گیرند، پیامبر به مسلمانان توصیه کرد که آنان نیز روزه بگیرند، زیرا از نظر ایشان مسلمانان نسبت به یهودیان به موسی (ع) نزدیک‌تر هستند.

در مورد نوع دوم روزه، کیس با انتقاد از پیامبر به ایجاد شکلی جدید از روزه پرداخته و این نوع را به عنوان روزه‌ای ثابت و محدود به چند روز (ایام المعدودات) معرفی می‌کند. او بیان می‌کند که نزول آیه مربوط به این نوع روزه درست پیش از تغییر قبله مسلمانان صورت گرفته است. کیس نتیجه می‌گیرد که از آنجایی که ارتباط پیامبر با یهودیان باید گسسته می‌شد، نیاز به نوع جدیدی از روزه احساس می‌شد که جایگزین روزه قبلی، یعنی روزه اقتباسی از یوم کیپور یهودیان گردد (Kees, 2002, p.182).

سپس، کیس روزه کامل ماه رمضان را به عنوان شکل سوم روزه معرفی می‌کند، که به صورت روزه‌ای یک‌ماهه در اسلام درآمده و از تجربیات روزه‌ی یک روزه یوم کیپور و سپس روزه ایام المعدودات شکل گرفته است. او این نظریه را به نظر گوئیتین در مورد ارتباط روزه ایام المعدودات با روزه یوم کیپور و شکل توسعه‌یافته روزه در ماه رمضان مستند می‌سازد (همان، ص ۱۸۳).

کیس همچنین، مانند دیگر مستشرقانی چون گابگر، بل، هرشفلد و مارگلیو، بر این باور است که واژه «فرقان» در سوره انفال به معنای روشن‌کننده حق و باطل و در یک آیه دیگر به روزی اشاره دارد که مسلمانان در جنگ بدر پیروز شدند. از آنجا که «فرقان» در ماه رمضان نازل شده است، کیس نتیجه می‌گیرد که ارتباطی میان روزه یوم کیپور یهودیان، پیروزی در بدر و وجوب روزه در ماه رمضان وجود دارد. از دیدگاه او، روزه ماه رمضان مسلمانان به نوعی اقتباسی از روزه نجات یهودیان از دست فرعون بوده است، به‌طوری که پیامبر اسلام داستان نجات یهودیان را اقتباس کرده و آن را بر پیروزی مسلمانان در جنگ بدر تطبیق داده است. او این ادعای خود را به تفسیر بیضاوی مستند می‌کند که در آن، بیضاوی واژه «فرقان» را به معنای «نجات» تفسیر کرده است (همان، ص ۱۸۴).

ریچارد بل^۱

او معتقد است که واژه «فرقان» که هفت بار در قرآن ذکر شده، ریشه در کلمه سریانی «پورکانا» و کلمه آرامی-یهودی «پورکان» دارد. بل تأکید می‌کند که این کلمه تنها یک بار در قرآن به معنای نازل شده، و به جنگ بدر مرتبط است. به گفته او، دریافت «فرقان» توسط پیامبر نمی‌تواند قبل از جنگ بدر واقع شده باشد، زیرا بر اساس عهده‌ی که با مسلمانان بسته شده، این امر فقط پس از اثبات ایمان آنها در جنگ بدر محقق شده است. همچنین در آیه ۵۰ سوره بقره، اشاره به اعطای «فرقان» به موسی (ع) شده است، اما در آیه‌ای دیگر که به دادن الواح به موسی (ع) اشاره دارد، واژه «فرقان» به معنای جدا کردن به کار نرفته است. با این حال، در این داستان نیز نوعی جدایی بین افرادی که خدا را قبول کردند و دیگران وجود دارد.

بل می‌افزاید که پیامبر پیش از جنگ بدر، ارتباط خود را با یهودیان و مسیحیان قطع کرده و پیروان خود را به صورت یک جامعه دینی مستقل درآورده است. او بر این باور است که مفهوم «فرقان» در آیه ۲۹ سوره انفال به معنای جدایی حق از باطل، تحت تأثیر منابع مسیحی شکل گرفته است. بل اشاره می‌کند که یهودیان از طریق تورات، مسیحیان از طریق انجیل و مسلمانان از طریق قرآن به جدایی مومنان و کافران دست یافته‌اند. به این ترتیب، مفهوم «فرقان» در قرآن به وضوح از یهودیت و مسیحیت تأثیر پذیرفته است (Bell, 1953, pp136-137).

به عقیده بل، روزه در تعالیم دوره مکی پیامبر وجود نداشت و آغاز آن به رابطه وی با یهودیان در اوایل دوره مدینه بازمی‌گردد. او تأثیر روزه عاشورا و آیه ۱۷۹ سوره بقره را در این زمینه روشن می‌داند. آیه بعدی این سوره، به تعیین ماه رمضان به عنوان زمان روزه‌داری مسلمانان اشاره دارد و انتخاب روزه یک ماهه در رمضان احتمالاً متأثر از تأثیرات مسیحیت بر زمان روزه‌داری مسلمانان است. بل معتقد است که انتخاب ماه رمضان برای روزه‌داری می‌تواند به پیروزی مسلمانان در جنگ بدر مرتبط باشد (همان، ص ۱۶۶-۱۶۸).

ریچارد گاتھیل و هوبرت گریمه

طبق نظر گاتھیل و گریمه، تعالیم اسلام در مدینه که در ابتدا تنها مجموعه‌ای از احکام بود، به تدریج به یک سیستم منظم تبدیل گشت که در اصول اصلی خود، بازتابی از یهودیت متأخر داشت. این دو مستشرق به اتهام اخذ اطلاعات از یهودیت و مسیحیت و در نتیجه اقتباس مناسکی چون نماز و روزه اشاره کرده‌اند، بدین معنا که مسلمانان روزه را از یهودیان اقتباس کرده و مدت آن را همچون مسیحیان به سی روز افزایش دادند (دایره المعارف یهود، مقاله محمد (ص)).

جرهارد باورینگ^۱

باورینگ در دایره‌المعارف قرآن لیدن در مقاله خود درباره نماز، بیان می‌کند که پیامبر هرگز کتاب مقدس یهودیان و مسیحیان را مطالعه نکرد، اما با آنان ارتباط داشت. او همچنین از طریق همسرش خدیجه و ورقه بن نوفل، که یکی از یکتاپرستان بود، در تعامل بوده است (Bauring, 2004, 4/217). به عقیده وی، در مدینه بود که نماز وسطی به نمازهای صبح و غروب مسلمانان افزوده شد و این احتمالاً به دلیل تأثیر وجود نمازهای سه‌گانه یهود در هنگام صبح، بعدازظهر و عصر بوده است (همان، ص ۲۲۴).

توسعه جزئیات و شکل نماز در مدینه در زمان تغییر قبله و در سال وقوع جنگ بدر صورت گرفت و پس از این تحول بود که محمد (ص) تلاش کرد ارتباطاتش را با یهودیان قطع کند. در واقع، در زمانی که محمد (ص) به توسعه روزه ماه رمضان از روزه عاشورا (که اقتباسی از روزه یوم کبیر یهودیان بود) می‌پرداخت، نماز صبح و عصر در مکه وجود داشت و در مدینه بود که نماز وسطی اضافه شد (همان، ص ۲۲۵-۲۲۹).

ویلیام مویر^۲

در کتاب "زندگانی محمد [ص] از منابع اصلی آن"، مویر به تأثیر روز سبت یهودیان بر اعمال روز جمعه مسلمانان اشاره کرده است. وی به تفاوت‌های بین اعمال یهودیان در سبت و مسلمانان در روز جمعه اعتراف کرده و به نقل از ولهاوزن بیان می‌کند که نمادهای مقدس در اسلام به گونه‌ای طراحی

1 . Gerhard Bauring

2 . William Mui

شده‌اند که تمایز بین یهودیت و مسیحیت را نشان دهند. به عنوان مثال، اذان در اسلام جایگزین ناقوس و شیپور در یهودیت و مسیحیت شده و روزه ماه رمضان نیز به جای روزه یوم کیپور یهودیان و روزه چهل روزه مسیحیان مقرر شده است (Muir, 1923, p188).

مویر همچنین ادعا می‌کند که پیامبر اسلام در ماه‌های ابتدایی ورود به مدینه با مشاهده روزه یوم کیپور یهودیان، آن عمل عبادی را اقتباس کرده و وارد اسلام نمود. این اقدام در شرایطی رخ داده که پیامبر می‌خواست دین خود را با رسوم و اعمال یهودیان هماهنگ سازد. به همین دلیل، روزه به عنوان یکی از احکام مقرر در اسلام در ابتدا وجود نداشت و در طول جدایی از یهود، روزه ماه رمضان به عنوان جایگزینی برای روزه اولیه مسلمانان مقرر شد (همان، ص ۱۹۱-۱۹۲).

آرتور جفری^۱

طبق نظر جفری، واژه «فرقان» در بیشتر آیاتی که در قرآن به کار رفته، به معنای کتاب نازل شده است. با این حال، در سوره انفال در رابطه با جنگ بدر به کار رفته و به گفته راغب در مفردات، به معنای جدایی سپاه نیکی از سپاه بد است. جفری بر این باور است که کاربرد خاص واژه «فرقان» در قرآن می‌تواند تحت تأثیر منابع یهودی باشد. همچنین در داستان غلبه شائول بر عمونیان (اول سموئیل ۱۳/۱۱) و در تارگوم، عبارت موجود در متن یهودی به صورت یوم الفرقان آمده است. برخی مستشرقان این واژه را متأثر از سفر اشعیا نبی (۸/۴۹) دانسته و فرقان را به معنای نجات در نظر گرفته‌اند. از نظر جفری، میان واژه «فرقان» و واژه آرامی معادل کلمه «رهای» یا «رستگاری» تطابق بیشتری وجود دارد. جفری همچنین اشاره می‌کند که طبق نظر گایگر، منشأ واژه «فرقان» همین واژه است که در آیه ۲۹ سوره انفال به معنای نجات از جانب خداوند در نظر گرفته شده است. مطابق نظر جفری، «فرقان» به این معنی با واژه عبری مندرج در تارگوم‌ها و مزمو (۹/۳) نیز مطابقت دارد (جفری، ۱۳۸۳ ش، صص ۳۱۹-۳۲۰).

مارگلیوث^۱

مارگلیوث معتقد است که واژه «فرقان» عربی شده‌ای از کلمه عبری «پیرکی آبوت» است که به معنای «فصل بزرگان» (شیوخ بنی اسرائیل) می‌باشد و به بخشی از میشنا اطلاق می‌شود که در آن احکام دینی و اخلاقی حاکمان و آباء دین یهود از زمان سیمون عادل تا پایان نگارش میشنا تدوین یافته است. او بر این باور است که این بخش میشنا به عنوان بخشی از آیین عشاء ربانی روز سبت یهودیان به کار می‌رفته است. همچنین، مارگلیوث «فرقان» را به عنوان واژه‌ای عبری و به معنای کتابی مشابه با تورات و انجیل که به آباء یهودیان تعلق داشته، می‌داند (جفری، ۱۳۸۳ ش، ص ۳۲۰).

تحلیل و جمع‌بندی دیدگاه‌های مستشرقان درباره مفهوم فرقان و روزه اسلامی

مستشرقان، به عنوان پژوهشگرانی که به مطالعه فرهنگ، تاریخ و ادیان شرقی، به ویژه اسلام، پرداخته‌اند، دیدگاه‌های متنوعی درباره مفهوم «فرقان» و ارتباط آن با روزه اسلامی و آیین یوم کبیور یهودیت ارائه کرده‌اند. این پژوهش با بررسی آرای ۱۵ مستشرق، از آبراهام گایگر تا مارگلیوث، به تحلیل و نقد این دیدگاه‌ها می‌پردازد. جمع‌بندی این آراء، نقاط قوت، کاستی‌ها و پیش‌فرض‌های موجود در مطالعات خاورشناسانه را آشکار می‌سازد و بر ضرورت بازنگری این دیدگاه‌ها تأکید دارد.

۱. زمینه تاریخی و روش‌شناختی مستشرقان

فعالیت خاورشناسان در ابتدا بر جنبه‌های جغرافیایی، تاریخی و زبانی متمرکز بود، اما به تدریج به مطالعه ادیان و فرهنگ‌های شرقی، از جمله اسلام، گسترش یافت (عبدالمنعم، ۱۴۲۱: ۱۷؛ غراب، ۱۳۸۰: ۳۵/۶). مستشرقانی چون گایگر، نولدکه، وات، کیس، بالدیک و مارگلیوث با رویکردی تاریخی-تطبیقی، فرضیه وام‌گیری اسلام از یهودیت و مسیحیت را مطرح کرده‌اند. این رویکرد، ریشه در سنت خاورشناسی قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم دارد که اغلب با پیش‌فرض تأثیرپذیری اسلام از ادیان ابراهیمی پیشین همراه بوده است. برای مثال، گایگر با استناد به روایاتی از تفسیر فراء، روزه عاشورا را اقتباسی از یهودیت می‌داند (Geiger, 1898: 26). نولدکه نیز روزه عاشورا را با یوم کبیور مرتبط می‌داند، اما روزه ماه رمضان را به تأثیرات مسیحی نسبت می‌دهد (نولدکه، ۲۰۰۴: ۱۶۲).

۲. تحلیل دیدگاه‌ها درباره مفهوم «فرقان»

مفهوم «فرقان» در قرآن، که به معنای تمییز حق از باطل است (طبرسی، ۱۴۰۸: ج ۷، ص ۲۵۲)، در آثار مستشرقان به صورت گسترده بررسی شده است. گایگر «فرقان» را در دو کاربرد قرآنی (نجات بنی اسرائیل و ماه رمضان) یکسان تفسیر کرده و آن را به رهایی و جدایی مرتبط می‌داند (Geiger, 1898: 41-42). آرتور جفری نیز با تأکید بر ریشه‌های سامی واژه، آن را با مفهوم نجات در متون یهودی، مانند تارگوم‌ها، همخوان می‌داند (جفری، ۱۳۸۳: ۳۱۹-۳۲۰). کیس و بل، با استناد به تفسیر بیضاوی، «فرقان» را به پیروزی در جنگ پدر و نجات یهودیان از فرعون مرتبط ساخته و روزه ماه رمضان را اقتباسی از یوم کیپور تلقی کرده‌اند (Wagtendonk, 2002: 184). مارگلیوث، با نگاهی متفاوت، «فرقان» را به «پیرکی آبوت» در میشنا مرتبط دانسته و آن را کتابی مشابه تورات و انجیل معرفی می‌کند (جفری، ۱۳۸۳: ۳۲۰). این تفسیرها، اگرچه در تحلیل لغوی و تاریخی «فرقان» ارزشمندند، اغلب به دلیل تمرکز بر شباهت‌های ظاهری، از عمق و پیچیدگی این مفهوم در تفاسیر اسلامی غافل مانده‌اند.

۳. تحلیل دیدگاه‌ها درباره روزه اسلامی و یوم کیپور

مستشرقان مورد بررسی، به‌ویژه گایگر، وات، کیس و دره حداد، بر وام‌گیری روزه اسلامی از یوم کیپور تأکید دارند. گایگر با استناد به روایتی از تفسیر فراء، معتقد است که پیامبر (ص) با مشاهده روزه عاشورا در میان یهودیان مدینه، آن را در اسلام گنجاند (Geiger, 1898: 26). وات نیز روزه عاشورا را مشابه‌سازی با یوم کیپور دانسته و تغییر آن به روزه ماه رمضان را نتیجه جدایی از یهودیت می‌داند (Watt, 1961: 98-99). کیس، با اشاره به سه نوع روزه در اسلام (عاشورا، ایام معدودات و ماه رمضان)، توسعه روزه را به تأثیرات یهودی-مسیحی نسبت می‌دهد (Wagtendonk, 2002: 182-183). دره حداد نیز با استناد به روایات اسلامی، ابتدا روزه عاشورا را متأثر از یهودیت و سپس روزه رمضان را متأثر از مسیحیت می‌داند (دره حداد، بی‌تا: ۷۶۶-۷۶۷). با این حال، برخی مستشرقان مانند تیسدال، ریشه روزه رمضان را در آیین صابئیان جستجو کرده‌اند (Tisdall, 1911: 127). این تنوع در دیدگاه‌ها نشان‌دهنده فقدان اجماع و گاه پیش‌فرض‌های متفاوت در تحلیل خاستگاه روزه اسلامی است.

۴. کاستی‌ها و نقدهای وارد بر دیدگاه‌های مستشرقان

- تحلیل دیدگاه‌های این ۱۵ مستشرق چند کاستی عمده را آشکار می‌سازد:
۱. تحلیل گزینشی منابع: مستشرقانی چون نولدکه و مارگلیوث با انتخاب گزینشی روایات یا آیات، از بررسی جامع منابع اسلامی، مانند تفاسیر طبری و بیضاوی، بازمانده‌اند (طبری، ۱۴۱۲: ج ۲، ص ۷۱؛ بیضاوی، بی‌تا: ج ۱، ص ۱۲۴). این گزینش‌گری به تفسیرهای ناقص منجر شده است.
 ۲. عدم توجه به تفاوت‌های بنیادین: تأکید بر شباهت‌های ظاهری میان روزه اسلامی و یوم کیپور، بدون توجه به تفاوت‌های عمیق در اهداف (تقوامحوری در اسلام در برابر توبه‌محوری در یهودیت)، تحلیل‌ها را سطحی کرده است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ج ۲، ص ۸).
 ۳. سوگیری‌های فرهنگی: برخی مستشرقان، مانند مارگلیوث، با پیش‌داوری‌های فرهنگی، احکام اسلامی را ایستا و غیرمنعطف توصیف کرده‌اند، در حالی که فقه اسلامی پویایی خود را در تطبیق با شرایط مختلف نشان داده است (جفری، ۱۳۸۳: ۳۲۰).
 ۴. تفسیر محدود «فرقان»: محدود کردن «فرقان» به نجات یا پیروزی نظامی، برخلاف تفاسیر اسلامی که آن را به معارف الهی و احکام شرعی نیز نسبت می‌دهند، از جامعیت این مفهوم کاسته است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ج ۳، ص ۹).
- دیدگاه‌های این ۱۵ مستشرق، اگرچه در تحلیل تاریخی و لغوی «فرقان» و روزه اسلامی نکات ارزشمندی ارائه کرده‌اند، اما اغلب از منظری بیرونی و با پیش‌فرض‌های غربی به این موضوعات نگریسته‌اند. این امر به تفسیرهایی منجر شده که از عمق مفاهیم اسلامی، مانند نقش تقوامحور روزه یا چندلایگی «فرقان»، فاصله دارند (طبرسی، ۱۴۰۸: ج ۷، ص ۲۵۲). پژوهش حاضر، با روش تبیینی-تحلیلی و استناد به منابع قرآنی و تفسیری (مانند طبری، ۱۴۱۲؛ طباطبایی، ۱۳۹۰)، نشان می‌دهد که «فرقان» مفهومی چندوجهی است که فراتر از نجات یا پیروزی، به هدایت الهی و تمیز حق از باطل اشاره دارد. همچنین، روزه ماه رمضان، با ریشه‌های عمیق توحیدی و اصلاحات نظام‌مند در صدر اسلام، عبادتی متمایز از یوم کیپور است (شیخ حر عاملی، ۱۴۱۶: ج ۱۰، ص ۲۴۳). این مطالعه با نقد کاستی‌های روش‌شناختی مستشرقان، بر ضرورت توجه عمیق‌تر به منابع اسلامی تأکید دارد و گامی در جهت تبیین جایگاه والای «فرقان» و روزه در نظام معرفتی اسلام برمی‌دارد.

جدول: رویکرد خاورشناسان نسبت به شکل گیری روزه در اسلام

مستشرق	دیدگاه اصلی	نکات کلیدی
آبراهام گایگر	روزه داری در اسلام وامدار یهودیت است.	معنای "فرقان" در قرآن را در دو کاربرد (روز جدایی و نجات، و ماه رمضان) به معنای یکسان می داند.
نولدکه	روز عاشورا معادل روز دهم تشرین و روز صوم یهودیان است، اما ماه رمضان احتمالاً از روزه چهل روزه مسیحیان اقتباس شده است.	تبدیل روزه عاشورا به روزه ماه رمضان را قابل قبول نمی داند.
یوسف دره حداد	پیامبر در روزه گرفتن روز عاشورا به اهل کتاب اقتدا کرده و یوم کیپور را روزه گرفت.	بر اساس نظر دره حداد، مسلمانان در مدینه به مانند یهود، ایام معدودی را روزه می گرفتند که معمولاً ده روز از محرم بود. منبع دره حداد در این مورد، روایتی در کتب اسلامی است که بیان می کند پیامبر تأسی به یهود روز عاشورا را روزه گرفت و سپس با اقتدا به مسیحیان، روزه مسلمانان به ماه رمضان تغییر یافت
کارل بروکلیمان	تعالیم اولیه اسلام از یهودیت و مسیحیت اقتباس شده است.	پیامبر روزه عاشورا (از یهودیت) را ملغی نکرد و به آن روزهای دیگر اضافه کرد. منشأ دقیق برخی فرائض را نامشخص می داند.
ویلیام مونتگمری وات	اسلام بر سنت کتاب های مقدس یهودی - مسیحی استوار است.	ارتباط مستقیم پیامبر با یهودیان در مکه و تلاش برای بنا نهادن اسلام بر مدل یهودی. مشابه سازی روزه یوم عاشورا، در مدینه توسط پیامبر که همان روزه کفار یهودیان است. تغییر روزه یوم کفار یهودیان به روزه ماه رمضان کتاب تفسیر بیضاوی منبع استناد وی به کلمه «فرقان» به معنی نجات.

مستشرق	دیدگاه اصلی	نکات کلیدی
ویل دورانت	شباهت‌های فراوان بین قرآن و میشنا در موضوعات مختلف از جمله احکام غذایی، غسل، وضو و روزه داری.	متاثر شدن روزه‌داری در اسلام از یهودیت توصیه پیامبر به بزرگداشت روز جمعه نیز تحت تأثیر روز سبت یهودیان
جولیان بالدیک	الگوهای اعمال عبادی در اسلام، به ویژه در زمینه روزه، از سنت‌های مسیحی و یهودی نشأت گرفته‌اند.	ریشه‌داشتن روزه‌های نافله در اسلام و روزه واجب در ماه رمضان در شیوه‌های زهد و ریاضت‌گری مسیحیان شامی و نیز روزه‌های کفاره در یهودیت
کیس	اعتقاد به سه نوع روزه در اسلام ۱. روزه عاشورا به اقتباس از روزه یو کیپور ۲. روزه ایام معدودات ۳. تمدید مدت روزه از ده روز به سی روز	وجود ارتباط بین روز یوم کیپور، پیروزی در بدر و وجوب روزه در ماه رمضان. اقتباس داستان نجات یهودیان توسط پیامبر و تطبیق آن بر پیروزی مسلمانان در بدر. شکل گرفتن روزه ماه رمضان از تجربیات روزه‌ی یک روزه یوم کیپور و سپس روزه ایام المعدودات
ریچارد بل	وجود نداشتن روزه در تعالیم دوره مکی پیامبر بازگشت آغاز آن به رابطه وی با یهودیان در اوایل دوره مدینه	مفهوم "فرقان" در سوره انفال تحت تأثیر منابع مسیحی شکل گرفته است. تأثیرات مسیحیت بر زمان روزه‌داری مسلمانان ریشه واژه "فرقان" در کلمات سریانی و آرامی متأثر شدن مفهوم «فرقان» در قرآن از یهودیت و مسیحیت
گاتھیل و گریمه	اصل روزه را از یهویان و افزایش به ۳۰ روز از مسیحیت	اقتباس مناسک مانند نماز و روزه از یهودیت و مسیحیت.
مویر	طراحی نمادهای مقدس در اسلام به خاطر نشان دادن تمایز بین یهودیت و مسیحیت.	جایگزینی اذان در اسلام بجای ناقوس و شیپور در یهودیت و مسیحیت جایگزینی روزه ماه رمضان به جای روزه یوم کیپور یهودیان و روزه چهل روزه مسیحیان

مستشرق	دیدگاه اصلی	نکات کلیدی
آرتور جفری	واژه "فرقان" در بیشتر آیات به معنای کتاب نازل شده است، اما در سوره انفال به معنای جدایی سپاه نیکی از سپاه بدی است.	کاربرد خاص واژه "فرقان" در قرآن می تواند تحت تأثیر منابع یهودی باشد. مطابقت "فرقان" با واژه های عبری به معنای نجات یا رستگاری.
مارگلیو	واژه "فرقان" عربی شده کلمه عبری "پیرکی آبوت" است	ارتباط "فرقان" با بخشی از میثنا که احکام دینی و اخلاقی حاکمان و آباء دین یهود را در بر می گیرد. شباهت "فرقان" با تورات و انجیل.
تیسدال	روزه ماه رمضان ریشه در آیین صابئیان دارد و نه یهودیان.	اقامه نماز به سمت اورشلیم نشان دهنده تأثیرات یهودیت بر اسلام است
جرهارد باورینگ	توسعه روزه ماه رمضان از روزه عاشورا (اقتباسی از روزه یوم کیپور یهودیان)	اضافه شدن نماز وسطی در مدینه در حالی که نماز صبح و عصر در مکه وجود داشت

تحلیل رویکرد علمای اهل سنت در همسویی با دیدگاه های مستشرقان درباره

فرقان و روزه

مفهوم «فرقان» و ارتباط آن با روزه اسلامی، به ویژه در مقایسه با آیین یوم کیپور یهودیت، از موضوعاتی است که برخی علمای اهل سنت، در تفاسیر و آثار تاریخی خود، به گونه ای به آن پرداخته اند که شباهت هایی با دیدگاه های مستشرقان دارد. این همسویی، که عمدتاً در تأکید بر ریشه های مشترک روزه عاشورا و یوم کیپور و تفسیر «فرقان» به عنوان نجات یا تمیز حق از باطل دیده می شود، نیازمند تحلیل عمیق است. در این بخش، با تمرکز بر آرای چهار عالم برجسته اهل سنت، طبری، ابن اثیر، بیضاوی و بغوی به بررسی این همسویی و نقد آن پرداخته می شود.

۱. طبری: پیوند تاریخی و تفسیری فرقان و روزه

ابن جریر طبری، مورخ و مفسر برجسته، در آثار خود به ارتباط روزه عاشورا با آیین یهودیت اشاره کرده و روایاتی را نقل می کند که نشان دهنده تأثیرپذیری اولیه روزه اسلامی از یوم کیپور است. وی در «تاریخ طبری» گزارش می دهد که پیامبر (ص) پس از هجرت به مدینه، با مشاهده روزه یهودیان در روز عاشورا، از دلیل آن پرسید و پس از آگاهی از ارتباط این روز با نجات موسی (ع) و بنی اسرائیل، به

مسلمانان توصیه کرد این روز را روزه بگیرند (طبری، ۱۳۵۲: ج ۲، ص ۱۵۷). طبری در تفسیر خود از آیه ۵۳ سوره بقره، «فرقان» را به عنوان معیاری برای جدایی حق از باطل معرفی کرده و آن را با تورات و پیروزی موسی بر فرعون مرتبط می‌داند (طبری، ۱۴۱۲: ج ۲، ص ۷۱). او همچنین در تفسیر آیه «يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقِي الْجَمْعَانِ» (انفال: ۴۱)، این واژه را به روز جنگ بدر و جدایی حق از باطل نسبت می‌دهد (طبری، ۱۴۱۲: ج ۱، ص ۲۲۶). این تفسیر، با دیدگاه مستشرقانی چون کیس و دره حداد که «فرقان» را به نجات و پیروزی مرتبط می‌دانند، همسویی دارد (Wagtendonk, 2002: 184).

۲. ابن اثیر: تأیید تعامل فرهنگی در روزه عاشورا

ابن اثیر در «الکامل فی التاریخ» به تعامل پیامبر (ص) با یهودیان مدینه در روز عاشورا اشاره کرده و گزارش می‌دهد که پیامبر نه تنها از روزه یهودیان جلوگیری نکرد، بلکه آن را به رسمیت شناخت (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۲۳۲). این روایت، مشابه دیدگاه مستشرقانی مانند گایگر است که روزه عاشورا را اقتباسی از یوم کیپور می‌داند (Geiger, 1898: 26). ابن اثیر، هرچند به طور مستقیم به مفهوم «فرقان» نپرداخته، اما با تأکید بر ریشه‌های مشترک روزه عاشورا با آیین یهود، به طور غیرمستقیم زمینه‌ای برای تفسیرهای مستشرقان فراهم کرده است. این رویکرد، که بر شباهت‌های تاریخی و فرهنگی تأکید دارد، نشان‌دهنده نگاه ابن اثیر به تعاملات اولیه اسلام با جوامع یهودی مدینه است، اما عدم تحلیل عمیق تفاوت‌های روزه اسلامی و یهودی، آن را در معرض نقد قرار می‌دهد.

۳. بیضاوی: تأثیرات مسیحی و تفسیر فرقان

ناصرالدین بیضاوی در تفسیر «انوار التنزیل» به بررسی روزه در اسلام پرداخته و بیان می‌کند که پیش از وجوب روزه ماه رمضان، روزه عاشورا و سه روز در هر ماه در میان مسلمانان رایج بوده است. او همچنین اشاره می‌کند که روزه رمضان ابتدا بر نصارا واجب بود، اما به دلیل شرایط جوی به بهار منتقل شد و ده روز به عنوان کفاره به آن افزوده گردید (بیضاوی، بی‌تا: ج ۱، ص ۱۲۴). این دیدگاه، که به تأثیرات مسیحی بر روزه اسلامی اشاره دارد، با نظر مستشرقانی چون دره حداد همسو است که روزه رمضان را متأثر از مسیحیت می‌دانند (دره حداد، بی‌تا: ۷۶۶-۷۶۷). بیضاوی در تفسیر آیه ۲۹ سوره انفال، «فرقان» را به معنای جدایی حق از باطل یا نجات تفسیر کرده و آن را با پیروزی در بدر مرتبط می‌داند (بیضاوی، بی‌تا: ج ۳، ص ۵۶). این تفسیر، با دیدگاه مستشرقانی مانند کیس که «فرقان» را به نجات یهودیان و پیروزی بدر پیوند می‌دهند، شباهت دارد (Wagtendonk, 2002: 184).

۴. بغوی: فرقان به عنوان نجات و پیروزی

بغوی در تفسیر «معالم التنزیل» با نقل روایات، «فرقان» را به معنای نجات، راه فرار و تمییز حق از باطل تفسیر کرده و در آیه ۴۰ سوره انفال، آن را به روز بدر و جدایی حق از باطل نسبت می‌دهد (بغوی، ۱۴۰۹: ج ۳، ص ۳۴۹-۳۶۲). این تفسیر، که بر مفهوم نجات و پیروزی تأکید دارد، با دیدگاه مستشرقانی چون بل و کیس همخوان است که «فرقان» را به نجات یهودیان از فرعون و پیروزی در بدر مرتبط می‌دانند (Bell, 1953: 136-137; Wagtendonk, 2002: 184). بغوی با این رویکرد، به‌طور غیرمستقیم به شباهت‌های تاریخی میان روزه عاشورا و یوم کپیور اشاره کرده و زمینه را برای تفسیرهای مستشرقان فراهم می‌سازد. با این حال، عدم توجه به تفاوت‌های عمیق میان این آیین‌ها، مانند هدف تقوامحوری روزه اسلامی، از کاستی‌های این دیدگاه است.

نقد و تحلیل همسویی‌ها

دیدگاه‌های این چهار عالم اهل سنت، در تأکید بر ریشه‌های مشترک روزه عاشورا با یوم کپیور و تفسیر «فرقان» به عنوان نجات یا تمییز حق از باطل، با برخی مستشرقان همسویی دارد. این همسویی، به‌ویژه در استناد به روایات تاریخی و تفسیر آیاتی مانند آیه ۲۹ و ۴۱ سوره انفال، مشهود است (طبری، ۱۴۱۲: ج ۱، ص ۲۲۶؛ بیضاوی، بی‌تا: ج ۳، ص ۵۶). با این حال، این رویکردها از چند جهت قابل نقدند: نخست، تأکید بیش از حد بر شباهت‌های ظاهری، بدون تحلیل تفاوت‌های بنیادین میان روزه اسلامی و یهودی، مانند تقوامحوری در اسلام در برابر توبه‌محوری در یوم کپیور (طباطبایی، ۱۳۹۰: ج ۲، ص ۸). دوم، گزینش روایات خاص، مانند روایت روزه عاشورا، بدون توجه به روایات دیگر که ریشه‌های توحیدی روزه را به زمان حضرت آدم (ع) نسبت می‌دهند (شیخ حر عاملی، ۱۴۱۶: ج ۱۰، ص ۲۴۳). سوم، عدم توجه به اصلاحات نظام‌مند روزه در صدر اسلام، که آن را از آیین‌های پیشین متمایز کرد. این کاستی‌ها، تحلیل‌های این علما را در مواردی به دیدگاه‌های سطحی مستشرقان نزدیک کرده است. رویکرد طبری، ابن اثیر، بیضاوی و بغوی در تفسیر «فرقان» و روزه، اگرچه در ارائه شواهد تاریخی و روایی ارزشمند است، اما با تأکید بر شباهت‌های ظاهری با آیین‌های یهودی و مسیحی، گاه از عمق مفاهیم اسلامی فاصله گرفته است. این همسویی با مستشرقان، که عمدتاً «فرقان» را به نجات یا پیروزی محدود کرده و روزه را اقتباسی می‌دانند، نیازمند بازنگری است (Geiger, 1898: 26; Watt, 1961: 98-99). پژوهش حاضر، با استناد به منابع قرآنی و تفسیری

(طبرسی، ۱۴۰۸: ج ۷، ص ۲۵۲؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ج ۳، ص ۹)، نشان می‌دهد که «فرقان» مفهومی چندلایه است که فراتر از نجات، به هدایت الهی و احکام شرعی اشاره دارد. همچنین، روزه ماه رمضان، با ریشه‌های عمیق توحیدی و اصلاحات صدر اسلام، عبادتی متمایز است که از یوم کیپور فراتر می‌رود. این تحلیل، بر ضرورت نقد دقیق‌تر دیدگاه‌های همسو با مستشرقان و توجه به منابع اصیل اسلامی تأکید دارد.

نتیجه‌گیری

مفهوم «فرقان» در قرآن کریم، به‌عنوان معیاری الهی برای تمییز حق از باطل، و ارتباط آن با روزه ماه رمضان، موضوعی است که در کانون توجه مستشرقان و برخی علمای اهل سنت قرار گرفته است. این پژوهش، با روش تبیینی-تحلیلی، دیدگاه‌های مستشرقانی چون گایگر، نولدکه، وات، کیس و مارگلیوت و علمایی نظیر طبری، ابن اثیر، بیضاوی و بغوی را نقد و بررسی کرده و نشان داده است که فرضیه وام‌گیری روزه اسلامی از یوم کیپور یهودیت یا آیین‌های مسیحی، عمدتاً بر شباهت‌های ظاهری استوار است. این دیدگاه‌ها، با استناد به منابع محدود و گزینشی، اغلب از عمق تاریخی و دینی روزه و چندلایگی مفهوم «فرقان» غفلت ورزیده‌اند. تحلیل منابع قرآنی، روایات معتبر و تفاسیر اسلامی، از جمله آثار طبرسی (۱۴۰۸) و طباطبایی (۱۳۹۰)، آشکار می‌سازد که «فرقان» فراتر از نجات یا پیروزی، به معارف الهی و احکام شرعی اشاره دارد و روزه ماه رمضان، با ریشه‌های عمیق توحیدی و اصلاحات نظام‌مند در صدر اسلام، عبادتی متمایز با هدف تقو‌امحوری و خودسازی است (شیخ حر عاملی، ۱۴۱۶). نقد کاستی‌های روش‌شناختی مستشرقان، مانند تحلیل ناقص منابع و سوگیری‌های فرهنگی، و نیز همسویی برخی علمای اهل سنت با این دیدگاه‌ها، بر ضرورت بازنگری این رویکردها تأکید دارد. این مطالعه، با تکیه بر شواهد قرآنی و روایی، جایگاه والای روزه و «فرقان» را در نظام معرفتی اسلام تبیین کرده و نشان می‌دهد که این مفاهیم، نه اقتباسی از ادیان پیشین، بلکه جلوه‌ای از سنت توحیدی با هویتی مستقل و متعالی‌اند. از این‌رو، پژوهش حاضر دعوتی است به بازاندیشی در مطالعات تطبیقی ادیان، با محوریت منابع اصیل اسلامی، تا درک عمیق‌تری از این مفاهیم در چارچوب سنت اسلامی فراهم آید.

منابع

- ابن اثیر جزری، الكامل في التاريخ، بيروت: انتشارات دار الصادر، ۱۳۸۵ ق،
ابن عطية، عبدالحق بن غالب، المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، بيروت: دار الكتب العلمية،
چاپ اول، ۱۴۲۲ ق.
- ابن كثير، اسماعيل بن عمر، تفسير القرآن العظيم، بيروت: دار الكتب العلمية، چاپ اول، ۱۴۱۹ ق.
أبو الحسن القشيري النيسابوري، مسلم بن الحجاج، صحيح مسلم، المحقق: محمد فؤاد عبد الباقي،
قاهره: دار الحديث، ۱۴۱۲ ق.
- ابواليث، نصر بن محمد بن احمد سمرقندی بلخی، تفسير القرآن الكريم. معروف به بحر العلوم، يا
تفسير سمرقندی، بيروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۱۴ ق.
- بروكلمان، كارل، تاريخ الشعوب الاسلامية، نقله الي العربية: نبيه أمين فارس و منير البعلبكي،
بيروت، دار العلم للملايين، الطبعة الخامسة، ۱۹۶۸.
- بغوي، أبي محمد الحسين بن مسعود، معالم التنزيل، محمد عبدالله النمر، عثمان جعفر صمير،
سليمان مسلم الحرس، الطبعة الاولى، ۱۴۰۹ ق.
- بن سليمان، مقاتل، تفسير مقاتل بن سليمان، ۵ جلد، بيروت: دار إحياء التراث العربي چاپ اول،
۱۴۲۳ ق.
- بيضاوى، ناصر الدين ابي الخير عبدالله بن عمر بن محمد الشيرازي، انوار التنزيل و أسرار التأويل،
المحقق: محمد عبد الرحمن المرعشلي بيروت: دار إحياء التراث العربي، الطبعة الأولى
۱۴۱۸ ق.
- جفري، آرتور، واژگان دخیل در قرآن مجید، مترجم: فریدون بدره ای، انتشارات توس، ۱۳۸۳ ش.
قرشی بنابی، علی اکبر، قاموس القرآن، تهران: دار الكتب الاسلامية، چاپ ششم، ۱۴۱۲ ق.
حراملي، محمد بن حسن، وسائل الشيعة الي تحصيل مسائل الشريعة، محقق: محمد رضا حسینی
جلالی، قم: ۱۴۱۶ ق.
- خمینی، سید مصطفی، کتاب الصوم، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، بی تا.
دره حداد، یوسف، القرآن و الكتاب، أطوار الدعوة القرآنية، بی نا، بی تا،
دورانت، ویل، تاریخ تمدن: عصر ایمان، ابوالقاسم طاهري، تهران: اقبال: فرانکلین، ۱۳۳۷ ش.

زمخشری، محمود بن عمر، الكشف عن حقائق غوامض التنزيل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، بیروت: دار الكتاب العربی، چاپ سوم، ۱۴۰۷ق.

سمرقندی، نصر بن محمد، تفسیر السمرقندی المسمی بحر العلوم، بیروت: دار الفكر، چاپ اول، ۱۴۱۶ق.

شنقیطی، محمدامین، أضواء البیان فی إیضاح القرآن بالقرآن، بیروت: چاپ اول، ۱۴۲۷ق.
صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه، فرهنگ اسلامی قم: چاپ دوم، ۱۴۰۶ق.

طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، چاپ دوم، ۱۳۹۰ق.

طبرانی، سلیمان بن احمد، التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم، اردن: دار الكتاب الثقافی، چاپ اول، ۲۰۰۸م.

طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، مصحح: رسولی، هاشم، بیروت: دار المعرفة، ۱۴۰۸، ج ۷، ص ۲۵۲.

طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار المعرفة، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.
طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ اول، ۱۳۵۲ش.
طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ اول، بی تا.
عیاشی، محمد بن مسعود، التفسیر (تفسیر العیاشی)، تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه، چاپ اول، ۱۳۸۰ق.

فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ سوم، ۱۴۲۰ق.

ماوردی، علی بن محمد، النکت و العیون تفسیر الماوردی، — بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون، چاپ اول، بی تا.

نولدکه، تئودور، تاریخ القرآن، تعدیل فردریش شوالی، بیروت، مؤسسة کونراد-أدناور، الطبعة الاولى، ۲۰۰۴م.

Baldick, Julian, 'Asceticism', EQ(Brill, Leiden – Boston 2023), vol.1
Bell, Richard, Introduction to the Qur'an, (Edinburg at The University Press, R & R Clark, 1953).

- Böwering, Gerhard, 'Prayer', EQ (Brill, Leiden – Boston 2004), Vol.4
- Geiger, Abraham, Judaism and Islam. A Prize Essay, translated by F. M. Young (Printed at The M.D.C.S.P.C.K. Press, and sold at their depository, Vepery, 1898).
- Muir, Sir William, K.C.S.I, The Life of Mohammad from original sources, (A new and revised edition by T. H. Weir, B. D., M.R.A.S), Edinburgh: John grant, 31 George IV. Bridge, 1923
- Tisdall, Rev. W. St. Clair, The Original Sources of The Quran,(Reprint of 1905 edition, New York: E .S. Gorham, 1911)
- The 1901 Jewish Encyclopedia, 'Mohammad'
<https://www.studylight.org/encyclopedias/eng/tje/m/mahomet.html>
- Wagtendonk, Kees, 'Fasting', EQ, (Brill, Leiden – Boston 2002), Vol.2
- Watt, W. Montgomery, Muhammad at Medina, (Oxford at The Clarendon Press, 1956).
- Watt, W. Montgomery, Muhammad Prophet and Statesman, (1 th edn, Oxford University Press, 1961).

References

- ‘Ayyāshī, Muḥammad bin Mas‘ūd, al-Tafsīr (Tafsīr al-‘Ayyāshī), Tehran: Maktabat al-‘Ilmiyyah al-Islāmiyyah, 1st ed., 1380 AH (1960 CE).
- Abū al-Ḥasan al-Qushayrī al-Naysābūrī (Muslim bin al-Ḥajjāj), Ṣaḥīḥ Muslim (The Authentic Collection of Muslim), ed. Muḥammad Fu‘ād ‘Abd al-Bāqī, Cairo: Dār al-Ḥadīth, 1412 AH (1991 CE).
- Abū al-Layth al-Samarqandī, Naṣr bin Muḥammad bin Aḥmad, Tafsīr al-Qur‘ān al-Karīm (The Commentary of the Noble Qur’an), known as Baḥr al-‘Ulūm or Tafsīr al-Samarqandī, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1414 AH (1993 CE).
- Baghawī, Abū Muḥammad al-Ḥusayn bin Mas‘ūd, Ma‘ālim al-Tanzīl (The Landmarks of Revelation), ed. Muḥammad ‘Abdullāh al-Nimr et al., 1st ed., 1409 AH (1988 CE).
- Baldick, Julian, ‘Asceticism’, EQ (Brill, Leiden – Boston 2023), vol.1
- Bayḍāwī, Nāṣir al-Dīn ‘Abdullāh bin ‘Umar, Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Ta’wīl (The Lights of Revelation and the Secrets of Interpretation), ed. Muḥammad ‘Abd al-Raḥmān al-Mar‘ashlī, Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī, 1st ed., 1418 AH (1997 CE).
- Bell, Richard, Introduction to the Qur’an, (Edinburg at The University Press, R & R Clark, 1953).
- Böwering, Gerhard, ‘Prayer’, EQ (Brill, Leiden – Boston 2004), Vol.4
- Brockelmann, Carl, Tārīkh al-Shu‘ūb al-Islāmiyyah (History of the Islamic Peoples), trans. Nabīh Amīn Fāris & Munīr al-Ba‘labakkī, Beirut: Dār al-‘Ilm li-l-Malāyīn, 5th ed., 1968 CE.
- Derreh Ḥaddād, Yūsuf, al-Qur‘ān wa al-Kitāb: Aṭwār al-Da‘wah al-Qur‘āniyyah (The Qur’an and the Book: The Phases of Qur’anic Preaching), n.p., n.d.
- Durant, Will, Tārīkh-i Tamaddun: ‘Aṣr-i Īmān (The Story of Civilization: The Age of Faith), trans. Abū al-Qāsim Ṭāhirī, Tehran: Iqbāl-Franklin, 1337 SH (1958 CE).

- Fakhr Rāzī, Muḥammad bin ‘Umar, al-Tafsīr al-Kabīr (Mafātīḥ al-Ghayb) (The Grand Commentary: The Keys to the Unseen), Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 3rd ed., 1420 AH (1999 CE).
- Geiger, Abraham, Judaism and Islam. A Prize Essay, translated by F. M. Young (Printed at The M.D.C.S.P.C.K. Press, and sold at their depository, Vepery, 1898).
- Ḥurr ‘Āmilī, Muḥammad bin Ḥasan, Wasā’il al-Shī’ah ilā Taḥṣīl Masā’il al-Sharī’ah (The Means of the Shī’ah to Attain the Matters of the Sharī’ah), ed. Muḥammad Riḍā Ḥusaynī Jalālī, Qom: 1416 AH (1995 CE).
- Ibn ‘Aṭīyyah, ‘Abd al-Ḥaqq bin Ghālīb, al-Muḥarrar al-Wajīz fī Tafsīr al-Kitāb al-‘Azīz (The Concise Commentary on the Noble Book), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1st ed., 1422 AH (2001 CE).
- Ibn Athīr Jazrī, ‘Alī bin Muḥammad, al-Kāmil fī al-Tārīkh (The Complete History), Beirut: Dār Ṣādir, 1385 AH (1965 CE).
- Ibn Kathīr, Ismā’īl bin ‘Umar, Tafsīr al-Qur’ān al-‘Azīm (The Exegesis of the Great Qur’an), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1st ed., 1419 AH (1998 CE).
- Ibn Sulaymān, Muqātil, Tafsīr Muqātil bin Sulaymān, 5 vols., Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1st ed., 1423 AH (2002 CE).
- Jeffery, Arthur, Wājgān Dakhīl dar Qur’ān-i Majīd (Foreign Words in the Noble Qur’an), trans. Farīdūn Badrah’ī, Tehran: Ṭūs Publications, 1383 SH (2004 CE).
- Khomeinī, Sayyid Muṣṭafā, Kitāb al-Ṣawm (The Book of Fasting), Tehran: Mu’assasah Tanzīm wa Nashr Āthār Imām Khomeinī, n.d.
- Māwardī, ‘Alī bin Muḥammad, al-Nukat wa al-‘Uyūn: Tafsīr al-Māwardī (The Subtleties and Insights: Māwardī’s Tafsīr), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, Muḥammad ‘Alī Bayḍūn Publications, 1st ed., n.d.
- Muir, Sir William, K.C.S.I, The Life of Mohammad from original sources, (A new and revised edition by T. H. Weir, B. D., M.R.A.S), Edinburgh: John grant, 31 George IV. Bridge, 1923
- Nöldeke, Theodor, Tārīkh al-Qur’ān (The History of the Qur’an), revised by Friedrich Schwally, Beirut: Konrad-Adenauer Foundation, 1st ed., 2004 CE.

- Qurashī Banābī, ‘Alī Akbar, Qāmūs al-Qur’ān (Lexicon of the Qur’an), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 6th ed., 1412 AH (1991 CE).
- Şādiqī Tehrānī, Muḥammad, al-Furqān fī Tafsīr al-Qur’ān bi al-Qur’ān wa al-Sunnah (The Criterion in Interpreting the Qur’an by the Qur’an and the Sunnah), Qom: Farhang Islāmī, 2nd ed., 1406 AH (1986 CE).
- Samarqandī, Naṣr bin Muḥammad, Tafsīr al-Samarqandī al-Musammā Baḥr al-‘Ulūm (The Samarqandī Tafsīr called The Ocean of Sciences), Beirut: Dār al-Fikr, 1st ed., 1416 AH (1995 CE).
- Shinqīfī, Muḥammad Amīn, Aḍwā’ al-Bayān fī Īdāḥ al-Qur’ān bi al-Qur’ān (The Lights of Clarification in Explaining the Qur’an by the Qur’an), Beirut: 1st ed., 1427 AH (2006 CE).
- Ṭabarānī, Sulaymān bin Aḥmad, al-Tafsīr al-Kabīr: Tafsīr al-Qur’ān al-‘Azīm (The Grand Commentary: Exegesis of the Noble Qur’an), Jordan: Dār al-Kitāb al-Thaqāfī, 1st ed., 2008 CE.
- Ṭabarī, Muḥammad bin Jarīr, Jāmi‘ al-Bayān fī Tafsīr al-Qur’ān (The Comprehensive Explanation on the Exegesis of the Qur’an), Beirut: Dār al-Ma‘rifah, 1st ed., 1412 AH (1991 CE).
- Ṭabarī, Muḥammad bin Jarīr, Tārīkh Ṭabarī (Ṭabarī’s History), trans. Abū al-Qāsim Pāyandah, 1st ed., 1352 SH (1973 CE).
- Ṭabāṭabā’ī, Muḥammad Ḥusayn, al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur’ān (The Balance in the Exegesis of the Qur’an), Beirut: Mu’assasat al-A‘lamī li-l-Maṭbū‘āt, 2nd ed., 1390 AH (1970 CE).
- Ṭabrisī, Faḍl bin Ḥasan, Tafsīr Majma‘ al-Bayān, ed. Hāshim Rasūlī, Beirut: Dār al-Ma‘rifah, 1408 AH (1987 CE), vol. 7, p. 252.
- The 1901 Jewish Encyclopedia, ‘Mohammad’
<https://www.studylight.org/encyclopedias/eng/tje/m/mahomet.html>
- Tisdall, Rev. W. St. Clair, The Original Sources of The Quran, (Reprint of 1905 edition, New York: E .S. Gorham, 1911)
- Ṭūsī, Muḥammad bin Ḥasan, al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur’ān (The Elucidation on the Exegesis of the Qur’an), Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī, 1st ed., n.d.
- Wagtenonk, Kees, ‘Fasting’, EQ, (Brill, Leiden – Boston 2002), Vol.2

- Watt, W. Montgomery, Muhammad at Medina, (Oxford at The Clarendon Press, 1956).
- Watt, W. Montgomery, Muhammad Prophet and Statesman, (1 th edn, Oxford University Press, 1961).
- Zamakhsharī, Maḥmūd bin ‘Umar, al-Kashshāf ‘an Ḥaqā’iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl (The Revealer of the Truths of the Subtleties of Revelation), Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 3rd ed., 1407 AH (1986 CE).